

ZBIGNIEW ROMANOW

TEORIA WARTOŚCI KAROLA MARKSA A PROBLEMY KSZTAŁTOWANIA CEN W GOSPODARCE SOCJALISTYCZNEJ

K. Marks za klasykami angielskiej ekonomii politycznej rozwinął koncepcję o wartościotwórczej roli pracy ludzkiej, podkreślając, że jest ona wspólnym elementem wszystkich towarów. Towar posiada wartość, gdyż jest w nim uprzedmiotowiona, czyli zmaterializowana, abstrakcyjna praca ludzka. Wartość towaru na rynku przejawia się w jego wartości wymiennej, która przyjmuje postać ceny. Przejawianie się na rynku wartości towaru w wartości wymiennej wskazuje na konieczność uwzględniania w cenie efektów użytkowych. Towar, jako wytwór pracy ludzkiej, który nie znajduje społecznej aprobaty staje się bezwartościowy. Zmaterializowana w nim praca ludzka okazuje się wówczas zbędna¹.

K, Marks mówiąc o dwoistym charakterze pracy, a tym samym o całym procesie gospodarczym, podkreśla, że jest to proces zarówno pomnażania wartości, jak i wytwarzania wartości użytkowej². Z punktu widzenia pomnażania wartości marksowska teoria jest teorią monistyczną. Jedynym bowiem źródłem pomnażania wartości jest praca ludzka — praca abstrakcyjna. Czynniki rzeczowe spełniają tylko rolę bierną. Ich wartość jest przenoszona na wartość nowo wytworzonego dobra, a więc nie są one zdolne do jej pomnażania. Natomiast z punktu widzenia pomnażania dóbr materialnych marksowska teoria ekonomiczna jest teorią dualistyczną, gdyż uwzględnia aktywną rolę nie tylko czynników osobowych, ale i rzeczowych³. „Jakielkolwiek byłyby społeczne formy produkcji — podkreśla Marks — robotnicy i środki produkcji pozostają zawsze jej czynnikami”. I dalej „[...] zarówno robotnicy, jak i środki produkcji są tymi czynnikami jedynie potencjalnie, o ile pozostają w stanie oddzielenia. Aby w ogóle można było produkować czynniki te muszą się zespolic. Szczególny sposób, w jaki dokonuje się to zespolenie odróżnia od siebie poszczególne ekonomiczne epoki struktury społecznej”⁴.

¹ Por. K. Marks, *Kapitał*, t. I, Warszawa 1951, s. 37-4§; F. Engels, *Anty-Dühring*, cz. II, Łódź 1948, s. 231 i nast.

² Por. K. Marks, *Kapitał*, t. I, s. 188-210.

³ Por. W. Iskra, *Czynniki rozwoju gospodarki socjalistycznej*, Warszawa 1974, s. 8-9.

⁴ K. Marks, *Kapitał*, t. II, Warszawa 1955, s. 37.

K. Marks objaśniając więc wartość nie rozpatruje wąsko procesu gospodarczego. Nie traktuje też związku teorii wartości z procesem kształtowania cen w sposób jednostronny i bezpośredni. Objasniając teorię cen w kapitalizmie XIX-wiecznym Marks wskazuje na mechanizm kształtowania się przeciętnej stopy zysku i ceny produkcji jako podstawę cen rynkowych, a nie wartości.

Wartość użytkowa stawia niezbędny warunek występowania wartości. To wzajemne powiązanie wartości i wartości użytkowej odzwierciedla jednak różne właściwości tkwiące w towarze. Wielkość wartości towaru zależy od rozmiaru zmaterializowanej w nim abstrakcyjnej pracy społecznej, wydatkowanej w danych warunkach gospodarowania. Wielkość zaś wartości użytkowej zależy od wielkości siły produkcyjnej pracy, tj. od zdolności wytwarzania wartości użytkowej przez pracę konkretną, która przy danej technice, organizacji, kwalifikacjach i uzdolnieniach pracowników oraz intensywności ich pracy uważana jest za normalną. Owa ilościowa i jakościowa odmienność społecznych i materialnych właściwości towaru wynika z dwoistego charakteru pracy zawartej w towarze — pracy abstrakcyjnej i pracy konkretnej. Odmienność ta uniemożliwia sformułowanie prawidłowości bezpośrednio charakteryzujących współzależność między zmianą wartości użytkowej a zmianą jednostkowych nakładów pracy społecznie niezbędnej do jej wytwarzania. Zmiana siły produkcyjnej pracy, jej wzrost lub spadek, powoduje wzrost lub spadek masy wartości użytkowych, ale zmieniona przez to ilość wytworzonych wartości użytkowych może być nosicielką tej samej wartości. Przy czym, zmiany te mogą być w określonych warunkach produkcyjnych różnokierunkowe i nie zawsze proporcjonalne⁵.

Powstaje więc problem: czy i w jakim stopniu zmiany te powinny znaleźć odzwierciedlenie w cenie w gospodarce socjalistycznej. Zależy to od przyjętych kryteriów gospodarowania i charakteru rynku. W warunkach rzeczowo-użytkowych kryteriów gospodarowania i konkurencyjnego rynku nabywcy-konsumenta ceny powinny odzwierciedlać zweryfikowane efekty poniesionych nakładów pracy społecznej — żywej i uprzedmiotowionej, a nie tylko zwykłą akceptację tych nakładów⁶. W świetle tych kryteriów gospodarowania najkorzystniejsza jest sytuacja, gdy przy tych samych* lub nawet malejących nakładach pracy następuje wzrost społecznie pożądaných efektów użytkowych. Jeśli zaś wzrośtowi nakładów pracy nie towarzyszy wzrost efektów użytkowych, to nie ma zasadniczo pod-

⁵ Por. L. Miastkowski, *Ceny nowych wyrobów — zasady ustalania*, Warszawa 1978, s. 182-184.

⁶ Por. W. Wilczyński, *Istota i funkcje cen. Problemy racjonalizacji systemu cen*, Prace i Materiały Zakładu Badania Cen PKC 1974, nr 25, s. 67 i nast.; oraz *Reforma a dylemat centralnego regulowania cen. Ekonomiści o reformie gospodarczej*, t. I — *Cele i zakres reformy gospodarczej*, Warszawa 1981.

staw do aprobowania tych nakładów jako społecznie niezbędnych. W tych warunkach (abstrahując od znaczenia dóbr z punktu widzenia charakteru zaspokajanych przez nie potrzeb i braku pozycji monopolistycznej) powinna występować ogólna tendencja do kształtowania cen na poziomie faktycznie poniesionych społecznych kosztów produkcji, by skłaniać droższych producentów do ich obniżki i wzrostu efektów użytkowych dóbr. Powstaje jednak następny problem — zainteresowanie producentów wytwarzających dane efekty użytkowe po niższych kosztach produkcji. W tej sytuacji przynajmniej przejściowo ceny towarów o wyższych efektach użytkowych powinny być wyższe. Jest to zresztą nieuniknione, gdyż w warunkach kształtowania cen przez regulowany mechanizm rynkowy, ceny, ich poziom i relacje ukształtują się na rynku odpowiednio nie do ponoszonych kosztów własnych produkcji, lecz do zweryfikowanych efektów poniesionych nakładów pracy społecznej. Oznacza to, że cena nie może być odrywana od nakładochłonności czy zasobochłonności wytwarzanych towarów, ale musi uwzględniać rezultaty tych nakładów, tzn. pożądane społecznie efekty użytkowo-jakościowe. Cena bowiem racjonalna-prawdziwa to cena odzwierciedlająca realne proporcje gospodarcze, wynikające z planu perspektywicznego i wieloletniego oraz aktualnie ukształtowane warunki ekonomiczne, wynikające z danego aparatu wytwórczego i sytuacji rynkowej. Cena prawdziwa musi więc oddziaływać na decyzje produkcyjne i konsumpcyjne zgodnie z zasadą racjonalnego gospodarowania, i to zarówno w skali makro- jak i mikroekonomicznej. Chodzi tu w szczególności o: dobór czynników wytwórczych zgodny z przyjętym kierunkiem i proporcjami rozwoju gospodarczego, racjonalne odzwierciedlanie warunków substytucji czynników wytwórczych, prawidłową — pełną wycenę społecznych kosztów produkcji wykazującą obiektywnie efekty i korzyści producentów i konsumentów w powiązaniu z wymaganiami równowagi ekonomicznej⁷. Tak rozumiana cena racjonalna, oparta o użytkowo-rzeczowe kryteria gospodarowania, ma szczególne znaczenie w socjalizmie, gdzie nadrzędność ogólnego celu gospodarowania opartego na maksymalizacji efektów użytkowych w stosunku do traconych zasobów oraz konieczność wykorzystywania aktywnej roli kategorii towarowo-pięniężnych w kształtowaniu bieżących procesów gospodarczych może powodować przecenianie efektów wartościowych lub stawianie znaku równości między nakładami a efektami. Cena jako zobiektywizowany, społecznie zweryfikowany efekt poniesionych nakładów i utraconych zasobów powinna stanowić miarodajną informację o warunkach popytu i podaży danego dobra na rynku i o społeczno-gospodarczych preferencjach centralnego planisty. Odzwierciedlając zaś społeczno-gospodarcze warunki reprodukcji cena równowagi warunkuje racjonalny dobór czynników produkcji przez wytwórców i wybór dóbr na rynku

⁷ Ibidem.

przez konsumentów zgodnie z przyjętymi w planie proporcjami podziału dochodu narodowego i kierunkami jego wykorzystania.

Niewartościowe kryteria gospodarowania w socjalizmie oraz autonomiczny charakter podstawowych decyzji alokacyjnych, przy braku wszelkich cech pracy bezpośrednio społecznej przedsiębiorstw, powodują służebny charakter motywów pieniężno-wartościowych w realizacji zadań gospodarczych zawartych w planie. W tych warunkach, nawet przy rosnącej roli kategorii towarowo-pięniężnych, prawo wartości nie działa w jego klasycznym ujęciu jako prawo cen. Nie wyklucza to jednak jego działania jako prawa nakładów pracy, wyznaczających możliwości zaspokajania potrzeb produkcyjnych i konsumpcyjnych w ramach podstawowych proporcji produkcyjnych i wymiennych zawartych w planie wieloletnim oraz autonomicznych decyzji przedsiębiorstw. W tym sensie oraz przy przyjęciu pieniężnych (wartościowych) kryteriów oceny działalności gospodarczej przedsiębiorstw (traktowanych jako funkcja celu, a nie cel) prawo wartości odzwierciedla zwrot nakładów pracy społecznie niezbędnej do wytworzenia towaru i pozwala w pewnym stopniu porównywać społeczne efekty użytkowe danych poczynań z rozmiarami zasobów wydatkowanych na ten cel⁸. Stąd też przyjmowanie w literaturze ekonomicznej kosztowej koncepcji cen, opartych na kosztach produkcji plus określony narzut akumulacji finansowej — jako podstawa cen realnych w gospodarce, nie może zadawać z punktu widzenia realizacji naturalnego celu produkcji i racjonalności społeczno-ekonomicznej⁹. Kosztowa zasada ustalania cen nie wiąże bowiem cen z sytuacją rynkową (krajową i międzynarodową) i nie spełnia klasycznego wymogu tzw. równości ceny i wartości towaru. Kosztowa zasada ustalania cen traktuje cenę jako sumę niezwyfikowanych społecznie nakładów i efektów, i oznacza akceptowanie błędnej tezy o rzekomo bezpośrednio społecznym charakterze pracy przedsiębiorstw socjalistycznych. Tak określona cena, nawet skorygowana w oparciu o bieżącą sytuację rynkową, nie spełnia swych podstawowych funkcji, gdyż proporcje produkcyjne i wymienne na rynku ukształtują się na podstawie zawyżonych z reguły kosztów własnych produkcji i naliczanych procentowych narzutów zysku. Kosztowa zasada ustalania cen nie informuje więc o racjonalnym doborze czynników wytwórczych i nie skłania do obniżki kosztów własnych produkcji, wprowadzania innowacji, podnoszenia jakości towarów itp. W konsekwencji zasada ta wypacza założone w planie wieloletnim proporcje podziału pra-

³ Por. Z. Romanow, *Mechanizm rynkowy i prawo wartości w gospodarce socjalistycznej — ewolucja poglądów*, RPEiS 1980, z. 2, s. 163 - 181.

⁴ Por. *Tezy Rady Ekonomicznej w sprawie zasad kształtowania cen*, w: *Spór o ceny*, cz. I, Warszawa 1958; J. Lipiński, *Studia z teorii i polityki cen*, Warszawa 1977.

cy społecznej i efektywność społeczno-gospodarczą, doprowadzając do inflacji kosztowej.

Wydaje się, że bliższą racjonalnym zasadom kształtowania cen, traktującym cenę jako kategorię obiektywną — odzwierciedlającą realne proporcje i warunki gospodarowania, jest koncepcja cen równowagi rynkowej pod warunkiem jednak, że nie traktujemy jej jako następstwa żywołowego kształtowania się procesów gospodarczych. Cena bowiem równoważąca podaż i popyt określa rzeczywiste relacje między tymi wielkościami, co warunkuje racjonalny dobór i wykorzystanie czynników wytwórczych, niezakłócony przebieg społecznych procesów reprodukcji i odzwierciedla efektywność ogólnogospodarczą. Tak ukształtowana cena równowagi zapewnia więc prawidłowe wyniki rachunku ekonomicznego. Uwzględnianie zaś przy tym cen na rynkach światowych, w odniesieniu do towarów, które są lub mogą być przedmiotem eksportu, dynamizuje ceny krajowe i skłania do efektywnego wykorzystania zasobów.

W kompromisowym systemie funkcjonowania gospodarki socjalistycznej, który ma zapewnić najbardziej efektywną alokację zasobów i ich ekonomiczne wykorzystanie, występuje tendencja do odchodzenia od cen ewidencyjno-kontrolnych na rzecz cen parametrycznych. Ceny te mają z kolei zapewnić racjonalne warunki gospodarowania jednostkom gospodarczym oraz uzyskiwanie przez konsumentów maksymalnych korzyści użytkowych ze swoich dochodów pieniężnych. Z decentralizacją decyzji ekonomicznych w gospodarce wiąże się ograniczenie cenotwórczej roli państwa oraz szersze niż dotychczas wykorzystanie mechanizmu rynkowego w kształtowaniu bieżących procesów gospodarczych. Wymaga to, celem realizacji racjonalności ogólnogospodarczej, wzrostu roli środków pośredniego oddziaływania państwa na samodzielne decyzje przedsiębiorstw i zasady kształtowania cen. Wyrażać się to powinno w kształtowaniu struktury zdolności produkcyjnych jednostek gospodarczych oraz popytu przedsiębiorstw, i ludności. Narzędziami dostępnymi państwu w kształtowaniu tych procesów — w oddziaływaniu na podaż i popyt — są przede wszystkim środki polityki kredytowej i podatkowej, zasady udziału w zysku, warunki tworzenia i wykorzystania zapasów i rezerw państwowych itp. Należy tu na marginesie podkreślić, że cena jest istotnym, ale nie jedynym narzędziem polityki ekonomicznej państwa w realizacji zadań gospodarczych. Stąd osiągnięcie wielorakich celów tylko przy pomocy cen jest niemożliwe,

W świetle powyższych uwag, które znajdują swój wyraz w teorii ekonomii politycznej socjalizmu, zarzuty niektórych ekonomistów zachodnich pod adresem marksistowskiej teorii wartości opartej na pracy i konstruowanego na tej podstawie systemu cen nie mają pełnego uzasadnienia. Występuje tam bowiem pomijanie (niezauważanie) interpretacji marksowskiej koncepcji wartości w teorii ekonomii politycznej socjaliz-

mu, sprowadzające się do zawężenia czynnika wartościującego tylko do pracy, czy też fetyszyzacji wartościowych kryteriów gospodarowania i efektywności prywatno-gospodarczej¹⁰. Pewnym czynnikiem usprawiedliwiającym taki osąd ekonomistów zachodnich może być polityka ekonomiczna państw socjalistycznych, a szczególnie popełnione w przeszłości błędy w podejmowaniu i realizacji zadań gospodarczych, wynikające z przyczyn zarówno obiektywnych jak i subiektywnych. Proces doskonalenia mechanizmu funkcjonowania gospodarki zmierza do racjonalnej alokacji i wykorzystania czynników wytwórczych oraz przezwyciężenia powstałych nieprawidłowości, w tym i zasad kształtowania cen.

THE MARXIAN THEORY OF VALUE AND PROBLEMS OF PRICE MAKING IN SOCIALIST ECONOMY

Summary

Speaking on an ambivalent character of labor and consequently on the whole economic process, K. Marx emphasises that it is both the process of increasing values and generating utility value. He does not also treat a relation of theory of value to a price making process directly and onesidedly. Prices have to reflect verified effects of social labor expenditures and not only an ordinary acceptance of it under conditions of material-utility criteria of managing economy and in the competitive buyer-consumer market. A rational true price has to reflect real economic proportions resulting from a long term and perspective plan as well as currently formed economic conditions effected by the given productive machinery and market situation. The law of value cannot act as a law of prices in its classic formulation, under these conditions even in the increasing role of commodity-monetary categories. Yet it can act as a law of labor expenditures determining possibilities of fulfilling needs of production and consumption within the framework of basic productive and exchange proportions included in a long term plan and in autonomous decisions of enterprises. Consequently, adopting a cost concept of prices *in* economic literature is not satisfactory from the point of view of realizing a natural target of production and socio-economic rationality. It seems that the concept of prices of market equilibrium is rather closer to rational principles of price making, handling price as an objective category reflecting real proportions and conditions of economy, under one condition though: it can not be treated as a result of unrestrained formation of economic processes.

¹⁰ Por. P. Samuelson, *Economics. An Introductory Analysis*. New York—Toronto—London 1958, s. 141 - 162; J. Robinson, *Samodzielność konsumenta w gospodarce planowej*, w: *Problemy ekonomii, planowania i ekonometrii*, Warszawa 1967, s. 176 - - 180; L. C. Reynolds, *The Three Worlds of Economics*, New York—London 1971, s. 72-74.